

УДК 343.95

Євгенія Олексіївна ГЛАДКОВА,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, Харків)

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ

Статтю присвячено аналізу визначення, елементів та змісту кримінальної агресії. Розглянуто специфіку психологічних механізмів формування та розвитку різних типів агресивної поведінки.

Ключові слова: кримінологічний аналіз, кримінальна агресія, насильство, особистість, протидія злочинності, запобігання злочинам.

Постановка проблеми. Одним із негативних явищ у сфері захисту конституційних прав і свобод громадян в Україні можна назвати недостатній рівень забезпечення особистої недоторканності та створення належних, а головне, безпечних умов життєдіяльності людей. Занепокоєння викликає не лише той факт, що в Україні протягом досить тривалого часу спостерігається стійка тенденція до існування доволі високого рівня агресивної злочинності, посилення жорстокості та цинізму під час вчинення майже усіх видів злочинів, а й поширення некримінальних форм і проявів як фізичної, так і вербальної агресії.

Підставою підвищення наукового інтересу можна назвати те, що пострадянська кримінологія, у тому числі вітчизняна, традиційно нехтує дослідженнями агресивної поведінки, а це, у свою чергу, приводить до того, що панують дещо примітивні, неузгоджені із сучасними висновками соціології та психології пояснення кримінальної агресії виключно негативним впливом соціального середовища, поганим вихованням, шкідливим впливом мікросередовища (родини, школи, вулиці тощо).

© Гладкова Є. О., 2017

Агресивна поведінка є одним з найнебезпечніших проявів людської поведінки, яка, безсумнівно, є проявом певних особистісних якостей даної особи і часто провокує різноманітні, багатоактні злочинні дії. Як справедливо відзначає О. М. Литвак, вирішальною ланкою в детермінації агресивних вчинків є особистість, її характер, неусвідомлені елементи психіки, а також патологічні відхилення, успадковані і набуті [1, с. 205].

З огляду на це актуальним є вивчення кримінальної агресії не лише в теоретичному аспекті, а й для встановлення чинників (і, у першу чергу, психологічних), що впливають на механізми агресивної поведінки, з метою розробки адекватних заходів запобігання для захисту людини та суспільства в цілому від даного виду злочинності. Вирішення порушених питань і становить **мету** даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Агресивна злочинна поведінка у вітчизняній та закордонній кримінології досліджуються переважно за допомогою соціологічних підходів і методів. Однак, незважаючи на весь позитив, соціогенетична детермінація агресивності як наукова парадигма вичерпала себе. Саме тому існує нагальна потреба в залученні знань зі сфери психології до вивчення даної проблеми.

Передусім наголосимо, що традиційно кримінологи і фахівці правоохоронної діяльності ведуть мову про насильницьку злочинність. На підтвердження необхідності відокремлення даної категорії наводяться численні дані про її риси та ознаки [2, с. 60–164; 3, с. 74–80]. У той же час питання, які стосуються суб'єктивних причин, мотивації таких злочинів, у тому числі вчинених особами з психічними аномаліями, автори, як правило, не розкривають, залишаючи їх поза межами наукової дискусії. Винятком можна вважати лише дослідження А. Ф. Зелінського [4, с. 170–194], О. М. Литвака [1, с. 201–220] та О. М. Храмова [5], в яких автори на достатньо високому теоретичному рівні намагалися проаналізувати природу і вирішити актуальні питання протидії агресивній злочинності.

Вважаємо, що пізнання суті й природи агресивної злочинної поведінки можливе лише за умови, коли об'єктом комплексного міждисциплінарного феноменологічного аналізу відповідних фахівців стане агресивність як особистісна риса людини.

Під час вивчення феномену агресії дослідники зіштовхуються з одним простим, але парадоксальним фактом: як правило, при безпосередньому спостереженні за поведінкою інших людей не виникає великих труднощів із тим, щоб оцінити їх дії як агресивні або неагресивні, а ось формулювання точного і вичерпного визначення поняття «агресія» викликає значні ускладнення.

У психологічній літературі наводиться безліч різноманітних дефініцій названої категорії. Проте в деяких науковці змішують поняття «агресія» та «агресивність» (тобто форму поведінки і особистісну рису), інші є занадто вузькими і не охоплюють усіх видів і форм агресивної поведінки (агресію пряму і непряму, фізичну і вербальну, активну і пасивну, ворожу й інструментальну, раціональну і афективну, безпосередню і зміщену, конструктивну і деструктивну,

проактивну і реактивну, соціалізовану і асоціальну тощо), треті, навпаки, виявляються занадто широкими і включають такі кримінальні дії, які здебільшого як агресія не розглядаються (необережні злочини, нещасні випадки тощо). Крім того, переважна більшість визначень не охоплює агресивної поведінки осіб із психічними розладами.

Виклад основного матеріалу. Предметом нашого аналітичного дослідження є кримінальна агресія. Цей термін вживається на позначення набагато вужчого кола явищ, ніж поняття «агресія». Кримінально-правові обмеження зводяться до віднесення до кримінальної агресії таких дій, що мають ознаки злочинів. На наше переконання, найбільш інформативним можна визнати наступне визначення: кримінальна агресія – це форма поведінки (конкретна дія), яка реалізує будь-який намір або спонукання конкретної особи відносно потерпілого (вмотивована дія) і пов'язана з цим наміром (спонуканням) певними змістовними відносинами, об'єктивно спрямована на заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілого [6, с. 92].

Агресію варто відрізнити від агресивності, тобто форму поведінки від риси особистості. Агресія – це сукупність певних дій, якими заподіюється шкода іншому об'єкту; а агресивність забезпечується готовністю особи, на яку спрямована агресія, сприймати й інтерпретувати поведінку агресора відповідним чином. У цьому сенсі, напевно, можна говорити про потенційно агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння.

Агресивність можна розуміти і як реакцію особи на фрустрацію потреб і конфлікт, що проявляється в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованій на повне або часткового обмеження волі, дій, волевияву іншої людини або спільноти, керування ними, на заподіяння їм шкоди або страждань.

Спроба відмежувати поняття «агресія» і «агресивність» призводить до формулювання низки вкрай важливих попередніх висновків. З одного боку, не за усякими агресивними діями суб'єкта насправді стоїть агресивність особи як риса, з іншого – агресивність людини зовсім не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв або не прояв агресивності як особистісної риси у певних актах поведінки завжди є результатом складної взаємодії транситуативних і ситуаційних факторів.

У випадку агресивних дій неагресивної особи в основі домінування даної системи дій лежить фактор ситуації, а якщо мають місце агресивні дії агресивної особи, то першість належить особистісним якостям даної людини.

Як риса особистості агресивність тісно пов'язана з жорстокістю, але не збігається з нею [7, с. 11–12]. Якщо жорстокість ніколи не знаходить схвальної оцінки, то агресивність часто приймає соціально толерантні форми, наприклад, у спорті. Агресивність як психологічне явище в моральному плані є нейтральною, зрозуміло, якщо вона не призводить до соціально небезпечних, протиправних форм поведінки.

Інтерпретація агресії як такої залежить від виховних та інших впливів на особистість із перших днів життя, емоційних відносин, що складаються в лю-

дини з її оточенням. Агресивна людина може бути і не жорстокою, якщо нею не керує мотив заподіяння школи і страждань заради них самих. Проте жорстока людина завжди агресивна.

Агресія іноді може мати й інші мотиваційні джерела, зокрема, прагнення до ризику, відчуття небезпеки або захищеності, користь. Якщо насильство використовується для захисту від нападу або іншої небезпеки, що загрожує життю чи здоров'ю особи, то має місце так звана «доброякісна агресія», яка генетично закладена у природу людини як інстинкт самозахисту. І навпаки, «злаякісна агресія» проявляється як прагнення до володарювання над іншими істотами і нестримне бажання руйнації. Це, за визначенням Е. Фромма, деструктивна активність людини, яка є злаякісною і має соціальне походження [8, с. 286].

Для осіб із психічними аномаліями агресивність характерна через їх підвищену тривожність, підсвідому невпевненість у власному соціальному і біологічному статусі, постійний стан відчуття загрози.

Кримінальне право і кримінологія мають справу переважно з деструктивною (злаякісною) агресією, хоча в КК України є статті, які передбачають кримінальну відповідальність за насильство, вчинене під час захисту від нападу, але з перевищенням меж необхідної оборони або крайньої необхідності. Фізична та вербальна агресія, які вчиняються з корисливих мотивів, є засобом задоволення життєвих індивідуальних потреб, а не реалізації деструктивних прагнень до знищення і руйнації. Тому грабежі, розбійні напади, бандитизм і, нарешті, деякі види вбивств (наприклад, на замовлення) не є суто агресивними, але можуть бути до них віднесені з точки зору мотивації, яка переважає у злочинця.

В арсеналі сучасної кримінології широке коло дослідницьких можливостей щодо вивчення, аналізу й узагальнення біографічних даних, соціально-психологічних характеристик, мотиваційної та сфери цілепокладання, специфіки дозлочинної і постзлочинної діяльності тощо. Безперечно, кримінологічна характеристика особи агресивного злочинця буде більш корисною для практики за умови комплексного дослідження відповідного елемента на основі інтеграції даних різних галузей науки.

Використовуючи оригінальну психологічну концепцію О. Г. Ковальова, осіб, схильних до вчинення агресивних злочинів, можна віднести до «глобального злочинного типу з повною злочинною ураженістю». Так, науковець пише: «Цей тип асоціальний. Він негативно ставиться до праці та людей. Представники цього типу не бачать свого життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радощі. Усі їх помисли, почуття пов'язані із намірами вчинення злочинів, їх воля тверда і непохитна в карних діяннях» [9, с. 50].

За результатами проведеного аналізу встановлені соціально-психологічні риси, притаманні окремим категоріям агресивних злочинців (вивчалися соціально-психологічні риси членів та лідерів організованих злочинних угруповань (далі – ОЗУ), у тому числі банд). Основою їх життєвої позиції є орієнтація на збагачення за будь-яку ціну; спостерігається майже повна відсутність або обмеженість моральних принципів. При вчиненні злочинів й у повсякденному

житті вони часто проявляють крайні форми жорстокості та ворожості, схильні до ризику та гострих відчуттів.

Досить часто і лідери, і рядові члени ОЗУ мають нервово-психічні аномалії, патологічні риси характеру (майже кожен п'ятий). Мова йде про так звані психічні аномалії в межах хворобливих станів або патологічні розлади. Найнебезпечнішими є злочинні групи, очолювані такими особами. До психологічних особливостей психопатів збудженого типу, що найчастіше зустрічаються серед агресивних корисливо-насильницьких злочинців, належать прагнення до реалізації неадекватно завищеної самооцінки, нетерпимість до протидії, тенденція до домінування і володарювання, упертість, уразливість, схильність до самовираження через насильство тощо.

У деяких випадках психічні відхилення злочинців зумовлені зловживанням спиртними напоями і наркоманією. Іноді трапляється, що злочини вчиняються ними у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Крім того, цим особам властиві такі риси, як підвищена дратівливість і агресивність, конфліктність, підозрілість і мстивість, садизм.

Правильно буде вести мову про те, що негативне ставлення до закону, правопорядку, громадської безпеки у цієї категорії злочинців досягає найвищого рівня. Крім корисливої мотивації, що підживлює прагнення до незаконного збагачення, незаконного одержання матеріальної вигоди за рахунок чужих інтересів, порушення майнових відносин, прав власності інших осіб, учасники ОЗУ (банд) керуються й іншими мотивами. І провідне місце серед них посідають агресивні.

Таким чином, можна стверджувати, що корисливі спонукання, як правило, діють разом з агресивними в формі «ігрових», оскільки для даних осіб однаково значимі як матеріальні вигоди в результаті вчинення злочинів, так і ті емоційні переживання, що пов'язані із самим процесом злочинної діяльності. Надзвичайно важливою обставиною, що належить до морально-психологічної специфіки цих злочинців, є те, що злочинна діяльність детермінується потребою до ризику, брати участь у різного роду операціях, контактах, пошуком гострих відчуттів, включитися в емоційно збудливі ситуації. Ці особи одержують психологічне задоволення від самого процесу злочинної діяльності, що має для них самостійне значення.

Більше того, аналіз психології поведінки злочинців даної категорії свідчить про те, що досить часто, крім заволодіння чужим майном, ними рухає і бажання покарати, принизити, фізично знищити його власників, найчастіше представників більш високого соціального рівня, відповідно, людей більш забезпечених, щасливих.

Окремо слід зупинитися на особливостях соціально-психологічної характеристики лідера організованого злочинного середовища. Він, як правило, є достатньо визнаним кримінальним авторитетом, раніше був судимий, переважно за тяжкі злочини, у тому числі насильницькі. Сама по собі кримінальна субкультура високо оцінює таку рису, як агресивність. Тому вони здебільшого жорстокі, агресивні, холоднокровні, добре фізично розвинуті. У той таки час

лідери ОЗУ мають більш високий інтелект у порівнянні з рядовими членами, рівень розвитку, у них розвинені вольові якості й організаторські здібності, їм притаманні товариськість, функціональна стійкість, винахідливість, вміння підкоряти інших людей.

Якнайкраще якості та здібності лідерів злочинного середовища проявляються під час виконання ними певних функцій щодо керованого кримінального угруповання. Найбільш інформативними в цьому плані є наступні функції: кадрового забезпечення (підбір нових виконавців, формування власного оточення); матеріально-технічного забезпечення, у тому числі спеціальними засобами, засобами зв'язку тощо; організаційно-управлінські (планування та організація нападів, розподіл майна та цінностей, здобутих злочинним шляхом, формування й утримання спільних коштів, що виконують роль каси взаємодопомоги, відомі як «общак»); ідеологічну (встановлює систему нормативно-ціннісної орієнтації для членів угруповання, стежить за дотримання правил і норм); інформаційну (збирає й узагальнює інформацію про майбутні об'єкти злочинних посягань, діяльність правоохоронних органів, спрямовану на знешкодження угруповання); стратегічну (визначає орієнтири, напрямки розвитку та еволюції кримінальної структури, координує, ставить цілі й завдання злочинної діяльності) і дисциплінарну (проводить карну політику всередині угруповання, стежить за тим, щоб у ньому не відокремилися неформальні лідери, припиняє їх діяльність) тощо [10, с. 154–156].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Стисла феноменологічна характеристика кримінальної агресії дає нам можливість сформулювати низку теоретико-прикладних висновків:

1) кримінальна агресія вважається суспільно небезпечною формою прояву такої загальнолюдської якості, як агресивність;

2) агресивний мотив є ірраціональним за суттю, деструктивним за змістом, адже він часто породжується і зумовлюється неусвідомленими потягами людини до руйнування і знищення, психічними аномаліями й негативними акцентуаціями особистості;

3) оцінка агресивності залежить від умов та характеру її сприйняття й інтерпретації спостерігачем, об'єктом або суб'єктом агресії;

4) на відміну від корисливої й корисливо-насильницької злочинності кримінальна агресія у чистому виді зустрічається дуже рідко, найчастіше вона супроводжує названі злочинні прояви як складова – домінуючий прояв їх полімотиваційної сфери;

5) агресивні злочини можуть іноді набувати вигляд імпульсивних реакцій людини на зовнішні подразники й внутрішні стимули.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 280 с.
2. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование/под ред. С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2002. 384 с.

3. Иванова В. В. Преступное насилие: учебное пособие для ВУЗов. Москва: ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2003. 83 с.
4. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
5. Храмцов О. М. Кримінологія вербальної агресії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків: НУВС, 2003. 20 с.
6. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии. Москва: Смысл, 2003. 300 с.
7. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни. Москва: Инфра-М, 1995. 320 с.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности/пер. с англ. Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова. Минск: ООО «Попурри», 1999. 624 с.
9. Ковалёв А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Москва: Юрид. лит., 1968. 136 с.
10. Корецкий Д. А., Пособина Т. А. Современный бандитизм: Криминологическая характеристика и меры предупреждения. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 241 с.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2017.

Евгения Алексеевна ГЛАДКОВА,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел,
Харьков, Украина)

ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КРИМИНАЛЬНОЙ АГРЕССИИ

Статья посвящена анализу понятия, элементов и содержания криминальной агрессии. Рассмотрена специфика психологических механизмов формирования и развития разных типов агрессивного поведения.

Ключевые слова: криминологический анализ, криминальная агрессия, насилие, личность, противодействие преступности, предупреждение преступлений.

Yevheniia O. HLADKOVA,

candidate of law sciences

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS OF CRIMINAL AGGRESSION

Aggressive behavior is one of the most dangerous manifestations of human behavior as it is often reincarnated in diverse multi-action criminal acts, which undoubtedly are the results of the manifestation of certain personal characteristics of the individual. Considering this the most important is to study criminal aggression not only in theoretical aspect, but also to establish the factors (and, above all, psychological) affecting the mechanisms of aggressive behavior in order to develop adequate measures of prevention to protect individuals and society in the whole from this type of crime. Cognition of the essence and nature of aggressive criminal behavior is possible only in case, when the object of a comprehensive interdisciplinary phenomenological analysis of the relevant professionals is aggression as a personal trait of a man. Aggression should

be distinguished from aggressiveness that is the form of behavior from the personality's traits. Aggression – is a set of specific actions that cause damage to another object, and aggressiveness is provided by the person's readiness, on whom the aggression is directed, to perceive and interpret the behavior of the aggressor in a proper way. In this sense, perhaps we can talk about the potentially aggressive perception and potentially aggressive interpretation as a stable personal trait of the view of life and worldview. Aggressiveness can be also understood as a person's reaction to frustration of needs and conflict, expressed in subjective tendency to hostile behavior aimed at complete or partial restriction of liberty, actions, expression of will of another person or community, their management, inflicting damage or suffering. Separation of the concepts of "aggression" and "aggressiveness" leads to the formulation of a number of important conclusions. On the one hand, aggressiveness of a person as a trait is not really the object of any aggressive actions of a subject. On the other hand, human aggressiveness is not always manifested in clearly aggressive actions. Manifestation or non-manifestation of aggressiveness as a personal trait in specific acts of behavior is always the result of comprehensive interaction of trans-situational and situational factors. In case of aggressive actions of a non-aggressive person, a factor of the situation is the basis of the dominance of this system of actions. In case of aggressive actions of an aggressive person, the primacy belongs to personal qualities of this person. Criminal law and criminology mainly deal with the destructive (malignant) aggression, although the Criminal Code of Ukraine has Articles with criminal liability for the violence committed during the protection from the attack, but exceeding the limits of necessary defense or extreme necessity. Physical and verbal aggression committed for lucrative motives, is a mean of satisfying living individual needs, rather than implementation of destructive aspirations for destruction and ruin.

Key words: *criminological analysis, criminal aggression, violence, personality, combating crime, prevention of crimes.*